

Braun, Krzysztof

Niematerialne Dziedzictwo Kulturowe - nowa perspektywa dla mazowieckich badań regionalnych

Rocznik Mazowiecki 23, 227-232

2011

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Krzysztof Braun

Niematerialne Dziedzictwo Kulturowe – nowa perspektywa dla mazowieckich badań regionalnych

W październiku 2010 r. Rzeczpospolita Polska ratyfikowała Konwencję UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego¹. Pojęcie „niematerialnych dóbr kultury” (*intangible cultural properties*) pojawia się po raz pierwszy w 1950 r. w japońskiej ustawie o ochronie dóbr kultury². Szerokie omówienie rozwoju zainteresowania się problemem oraz interpretacji pojęcia niematerialnych wartości kulturowych znajdujemy w dwu artykułach Bolesława Bielawskiego³. Zwróćmy uwagę na to, co japońska ustawa rozumie przez pojęcie „niematerialne dobra kultury”:

2. Sztukę i umiejętność stosowaną w dramacie, muzyce, sztuce zdobniczej i inne niematerialne wytwory kultury, które posiadają wysoką wartość historyczną i artystyczną w tym i dla tego kraju (dalej zwane „niematerialne dobra kultury”).

3. Zwyczaje i obyczaje odnośnie pożywienia, ubioru i mieszkania; zajęcia, wierzenia religijne, uroczystości itd. oraz ubiory i narzędzia, budowle i inne obiekty z tym związane, które są niezbędne dla zrozumienia zmian zachowania się ludzi naszego kraju (dalej zwane „kultura ludowa”).

Analizując całość zapisu ustawy, Bolesław Bielawski wyodrębnia definicję niematerialnych dóbr kultury, którymi są:

Sztuka i umiejętność stosowana w dramacie, muzyce, sztuce zdobniczej i inne niematerialne wytwory kultury: zwyczaje i obyczaje religijne, uroczystości, w tym kultury ludowej, które mają wartość historyczną i artystyczną, związane z pożywieniem, ubiorem, mieszkaniem, zajęcia i wierzenia, które są niezbędne dla zrozumienia zachowania się ludzi w Japonii.⁴

Z przytoczonej definicji wynika, że niematerialne dobra kulturowe dzielą się na:

¹ Dz. U. 2010, nr 225, poz. 1462, z 22 X 2010.

² *Law for the Protection of Cultural Properties* (No. 214 of May 1950), wyd. przez National Commission for Protection of Cultural Properties, Tokyo, 1962.

³ B. Bielawski, *Zabytki niematerialne – dobra kultury, zasługujące na ochronę*, „Ochrona Zabytków” 1966 nr 2, s. 86-92; *Ochrona niematerialnych dóbr kultury. Wprowadzenie do tematu i wstępne propozycje*, „Wiadomości Konserwatorskie” 1988, VII-X, s. 9-13.

⁴ B. Bielawski, *Zabytki niematerialne...*, op. cit., s. 88.

1) sztukę i umiejętności; 2) zwyczaje, obyczaje, zajęcia i wierzenia religijne oraz uroczystości. W zmieniającym się w zawrotnym tempie świecie uznano, że niematerialne wartości kulturowe – te zapominane i te zanikające na naszych oczach na skutek następujących zmian cywilizacyjnych – pełnią niebywale ważną rolę jako zabytek przeszłości, ważny dla historii i kultury danego kraju, a ponadto jako tworzywo, dzięki któremu można budować poczucie tożsamości narodowej, etnicznej, wyznaniowej, regionalnej czy stanowej. Szczególnie ważne jest to dla małych społeczności, które na poczuciu świadomości lokalnej historii i kulturowych zachowań kulturowych budują poczucie lokalnej tożsamości. Dlatego Konferencja Generalna ONZ, mając na względzie znaczenie niematerialnego dziedzictwa kulturowego jako źródła różnorodności kulturowej i gwarancji zrównoważonego rozwoju, przyjęła 17 października 2003 r. Konwencję UNESCO w Sprawie Ochrony Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego.

Warto przypomnieć z Preambuły Konwencji dwa passusy motywujące potrzebę jej wprowadzenia:

– uznając, że procesy globalizacji i przemian społecznych, chociaż tworzą nowe warunki dla dialogu między wspólnotami, powodują, podobnie jak zjawisko nietolerancji, poważne zagrożenie w postaci degradacji, wyginięcia i zniszczenia niematerialnego dziedzictwa kulturowego, zwłaszcza w przypadku braku środków na jego ochronę[...]

oraz

– uznając, że wspólnoty, w szczególności ludy autochtoniczne, grupy oraz w niektórych wypadkach pojedyncze osoby, odgrywają znaczącą rolę w tworzeniu, ochronie, utrzymaniu oraz odtwarzaniu niematerialnego dziedzictwa kulturowego, przyczyniając się tym samym do wzbogacenia różnorodności kulturowej oraz ludzkiej kreatywności.

Jak więc współcześnie wygląda rozumienie niematerialnego dziedzictwa kulturowego w zapisie art. 2 Konwencji?

1. „Niematerialne dziedzictwo kulturowe” oznacza praktyki, wyobrażenia, przekazy, wiedzę i umiejętności – jak również związane z nimi instrumenty, przedmioty, artefakty i przestroje kulturowe – które wspólnoty, grupy i w niektórych wypadkach jednostki uznają za część własnego dziedzictwa kulturowego.

To niematerialne dziedzictwo kulturowe, przekazywane z pokolenia na pokolenie, jest stale odtwarzane przez wspólnoty i grupy w relacji z ich otoczeniem, oddziaływaniem przyrody i ich historią oraz zapewnia im poczucie tożsamości i ciągłości, przyczyniając się w ten sposób do wzrostu poszanowania dla różnorodności kulturowej oraz ludzkiej kreatywności.

Dla celów niniejszej Konwencji uwaga będzie skierowana wyłącznie na takie niematerialne dziedzictwo kulturowe, które jest zgodne z istniejącymi instrumentami międzynarodowymi w dziedzinie praw człowieka, jak również odpowiada wymogom wzajemnego poszanowania między wspólnotami, grupami i jednostkami, oraz zasadom zrównoważonego rozwoju.

W takim rozumieniu Konwencji – tu spróbujmy sformułować definicję operacyjną – o konkretnym elemencie niematerialnego dziedzictwa kulturowego, nazywanym niekiedy zabytkiem niematerialnego dziedzictwa, powiemy, że będzie to zachowanie kulturowe, ważne dla narodu, grupy etnicznej, wyznaniowej, regionalnej lub lokalnej, przekazywane w jej obrębie z pokolenia na pokolenie, uznane przez grupę za własne i cenne.

Kolejny ustęp – w moim przekonaniu najważniejszy dla praktyki realizacji zadań Konwencji – określa zakres zachowań społecznych, w których przejawia się kulturowe, niematerialne dziedzictwo narodu w rozumieniu narodowych imponderabiliów, dziedzictwa mniejszości etnicznych, wyznaniowych, społeczności regionalnych, stanowych lub zawodowych, a także unikalnych umiejętności rzemieślniczych lub artystycznych, charakterystycznych dla określonej grupy społecznej.

2. „Niematerialne dziedzictwo kulturowe” [...] przejawia się między innymi w następujących dziedzinach:

- a) tradycje i przekazy ustne, w tym język jako nośnik niematerialnego dziedzictwa kulturowego;
- b) sztuki widowiskowe;
- c) zwyczaje, rytuały i obrzędy świąteczne;
- d) wiedza i praktyki dotyczące przyrody i wszechświata;
- e) rzemiosło tradycyjne.

Uznając kluczową rolę niematerialnego dziedzictwa kulturowego dla rozwoju współczesnej społeczności międzynarodowej, Konwencja podejmuje procedury i zabezpiecza środki finansowe na ochronę – uznanych za najcenniejsze – elementów niematerialnego dziedzictwa kulturowego, w skali światowej i poszczególnych państw.

3. „Ochrona” oznacza środki mające na celu zapewnienie przetrwania niematerialnego dziedzictwa kulturowego, w tym jego identyfikację, dokumentację, badanie, zachowanie, promowanie, wzmacnianie i przekazywanie, w szczególności przez formalne i nieformalne nauczanie, jak również rewitalizację różnych aspektów tego dziedzictwa.

Rzeczpospolita Polska ratyfikując Konwencję wzięła na siebie obowiązek stosowania ustalonych działań związanych z trybem – procedurami – identyfikowania, badania i sporządzania dokumentacji wybranych najważniejszych, najbardziej wartościowych elementów niematerialnego dziedzictwa, wpisywania ich na listę krajową niematerialnego dziedzictwa i zgłaszania najcenniejszych do umieszczenia na liście światowej.

Za realizację zadań wynikających z Konwencji odpowiada Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego za pośrednictwem powołanego w styczniu 2011 r. Narodowego Instytutu Dziedzictwa (NID). Według koncepcji resortu, NID za pośrednictwem swoich oddziałów wojewódzkich (dawnie Regionalne Ośrodki Badań i Dokumentacji Zabytków) będzie organizował działania na rzecz opieki nad niematerialnym dziedzictwem kulturowym. Bierze się pod uwagę współdziałanie w tym zakresie Oddziałów NID z lokalnymi muzeami i regionalnymi towarzystwami naukowymi, gdyż instytucje te, z racji doskonałej znajomości obszaru swojej działalności statutowej, mogą być reprezentantem lokalnych środowisk.

Z tego względu Mazowieckie Towarzystwo Naukowe, Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk wraz z Redakcją kwartalnika „Polska Sztuka Ludowa Konteksty” oraz Muzeum Kultury Ludowej w Węgorzewie zawarły porozumienie dla wspólnego podejmowania działań organizacyjno-naukowych na rzecz identyfikacji, badań, dokumentacji i ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego Polski. Działania obejmują:

- organizowanie konferencji, seminariów i wykładów;
- wspieranie i organizowanie badań terenowych;
- wydawanie publikacji naukowych;

– tworzenie naukowego zaplecza informatyczno-bibliotecznego, w tym zasobów cyfrowych.

Za najpilniejszą potrzebę uznano wymianę poglądów na temat interpretacji i zakresu pojęć, wyobrażeń oraz zachowań, w których przejawia się właśnie niematerialne dziedzictwo kulturowe.

W czerwcu 2011 r. ma się odbyć w Węgorzewie, w Muzeum Kultury Ludowej, ogólnopolska konferencja (z udziałem również gości z Wilna i Lwowa), podczas której uczeni reprezentujący różne dziedziny wiedzy, a także przedstawiciele instytucji naukowych wymienią poglądy i będą starali się wypracować optymalne metody identyfikacji, dokumentacji i ochrony dziedzictwa niematerialnego różnych grup etnicznych (Tatarzy, Romowie, Żydzi), regionalnych (Kaszubi, Ślązacy, Kurpie) i depozytariuszy unikalnych, tradycyjnych umiejętności (np. wykonywanie podlaskich ligawek, kurpiowska wycinanka, obróbka bursztynu). Wygłoszone referaty i wyniki dyskusji zostaną opublikowane w tomie materiałów pokonferencyjnych i jesteśmy przekonani, że przyniosą korzyść w wypracowaniu najlepszych sposobów postępowania w omawianym przedsięwzięciu.

Celem Konwencji jest ochrona – zabezpieczenie – i zachowanie elementów dziedzictwa, które zostaną wpisane na krajową lub światową listę niematerialnego dziedzictwa kultury UNESCO. Zanim to jednak nastąpi, musi zaistnieć szereg działań naukowych i dokumentacyjnych. Zgłaszany na listę zabytek niematerialnego dziedzictwa kulturowego musi spełniać warunki określone przez procedury Konwencji. Musi być udowodnione:

– że zachowania kulturowe, przekazy ustne, umiejętności twórcze są współcześnie żywe, praktycznie stosowane;

– że są dawne;

– że istnieje w środowisku powszechne mniemanie, iż są ważne dla społeczności;

– że dzisiejsi, współcześni wykonawcy nabyli je drogą przekazu – obserwacji – uczestnictwa w ramach tradycyjnego podziału obowiązków w obrębie rodziny: rodzice – dzieci, dziadkowie – wnuczęta; lub grupy – w drodze wymiany pokoleniowej: najpierw młodzi uczestniczą w zachowaniu kulturowym jako widzowie, potem jako wykonawcy – uczestnicy (aktorzy);

– że istnieje możliwość udokumentowania trwałości i ciągłości stosowania danego zachowania kulturowego przez odwołanie się do:

✓ źródeł pisanych: literatura i pamiętniki (wspomnienia);

✓ dokumentów ikonograficznych;

✓ dokumentacji foto-video;

✓ relacji obserwatorów – depozytariuszy zwyczaju lub umiejętności twórczych lokalnych uczestników zachowań kulturowych;

– że reprezentanci społeczności wyrażą wolę umieszczenia ważnego dla ogółu zachowania kulturowego na liście krajowej dziedzictwa kulturowego; także sami bądź za pośrednictwem upoważnionych osób lub instytucji przeprowadzą postępowanie udowadniające, jak ważne dla grupy jest to niematerialne zachowanie kulturowe i że spełnia wymagane przez procedury Konwencji warunki.

Wbrew pozorom to ostatnie zadanie wydaje się być najtrudniejsze.

W wypadku Mazowsza środowiska etnologów, etnomuzykologów czy historyków doskonale zdają sobie sprawę, jak wiele zachowań kulturowych kwalifikuje

się do zgłoszenia na krajową listę zabytków niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Wiele z nich posiada dokumentację, która po uzupełnieniu może być materiałem rekomendującym określone zachowania do wpisania na listę.

Istnieje poważna potrzeba – o czym pisze Robert Dul⁵ w artykule poświęconym realizacji Konwencji – przygotowania „inwentarza krajowego zjawisk w kulturze żywej i zagrożonych”. Badania etnograficzne, w których od lat uczestniczy Mazowieckie Towarzystwo Naukowe, pozwolą w szybkim czasie sporządzić taki inwentarz zawierający zachowania kulturowe, związane zarówno ze środowiskiem wiejskim – zwyczaje doroczne, umiejętności wiejskich rzemieślników i twórców ludowych, tradycyjne widowiska małomiasteczkowe czy pozaliturgiczne zwyczaje pobożności ludowej.

Zasady Konwencji pozwalają, aby na listę krajową wpisać „przestrzeń kulturową”, przez którą Dul rozumie np. „przestrzeń kulturową Kurpiów w Puszczy Zielonej i wszystkie związane z nimi tradycje, czyli bartnictwo, zanikające bursztyniarstwo leśne, rzemiosło i sztukę lokalną – wycinanki, koronki”⁶. Jest to ogromnie dla nas ważne stwierdzenie, gdyż Kurpie, będące częścią prowincji mazowieckiej, stanowią niezwykle bogatą w treści historyczne i etnograficzne domenę symboliczną.

Kluczowym elementem, na którym w przeważającej mierze opiera się niematerialne dziedzictwo (ta jego część niezwiązana z cyklicznie powtarzalnymi zwyczajami dorocznymi bądź umiejętnościami wytwórczymi), jest „pamięć zbiorowa”. Z tym jednak sprawa nie jest prosta; ludzie tworząc grupy, konstruują je w oparciu o określony układ odniesienia, o różnorakie cechy – jak poczucie dawności zamieszkania wspólnego terytorium, wyznanie, język domowy, którym się posługują (nawet jeśli jest on w częściowym zapomnieniu), konwenans grupowy, wspólna historia obszaru i ludzi, system uznawanych wartości czy wspólne przeżywanie wydarzeń (przeważnie tragicznych, traumatycznych).

Pamięć jest – jak pisze Marek Ziółkowski – współcześnie istotna zwłaszcza wtedy, gdy przeszłe wydarzenia wytworzyły pewne cechy, a zwłaszcza pewne nierówności – a więc między innymi przywileje, krzywdy bądź niesprawiedliwości, poczucie zasługi lub poczucie winy – które są w pewnym stopniu dziedziczone i wpływają także na sytuację żyjących potomków.⁷

Pamięć zbiorowa ewoluuje, nie jest pamięcią stałą, której zasób tylko się sukcesywnie powiększa. Według Maurice’a Halbwachsa:

pamięć zbiorowa dokonuje nieustającego wyboru ze względu na terażniejszość. Świadomość zbiorowa grupy składa się zatem z pamięci zbiorowej i z idei, obyczajów i innych wyobrażeń zbiorowych, kształtowanych w bieżącej chwili.⁸

Te same wydarzenia mogą być diametralnie odmiennie postrzegane w zależności od statusu, pozycji społeczno-politycznej ich uczestników. Najlepszym przykładem

⁵ R. Dul, *Gwary do nobilitacji*, „National Geographic” 2011 nr 4, s. 38-41.

⁶ Ibidem, s. 41.

⁷ M. Ziółkowski, *Pamięć i zapomnienie. Trupy w szafie polskiej zbiorowej pamięci*, „Kultura i Społeczeństwo” 2001 nr 3-4, s. 9.

⁸ M. Król, *Wstęp*, do: M. Halbwachs, *Społeczne ramy pamięci*, Warszawa 1968, s. XX.

może być pamięć o przeprowadzaniu reformy rolnej wśród mieszkańców Mazowsza Płockiego, na Poborzu w Ziemi Zawkrzeńskiej. Inaczej te wydarzenia pamiętają przedwojenni robotnicy rolni i małorolni chłopci, którzy otrzymali ziemię w drodze „parcelacji obszarników” i byli beneficjentami reformy, a zupełnie inaczej szlachta, która niejednokrotnie miała w posiadaniu arealy niewiele większe niż 50-70 ha, niemniej podlegała bezwzględnemu „rozkułaczaniu”, a często także represjom: karze więzienia, zesłaniu na roboty w dolnośląskich kopalniach rud, oraz społecznej stygmatyzacji jako „klasowy wróg ludu pracującego”. Dla jednych była to więc propagandowo nagłaśniana „sprawiedliwość dziejowa”, o której wręcz należało z wdzięcznością pamiętać, dla drugich – „wykorzenienie” i zesłanie w społeczny i polityczny niebyt.

W tym kontekście pojawia się niezwykle istotne, nowe pojęcie „zapomnienia”. Jak pisze Maria Hirszowicz:

eliminacji ze świadomości podlegają również wspomnienia traumatycznych przeżyć osobistych oraz doświadczeń pozostających w głębokim konflikcie ze społecznym „ja”.⁹

Trzeba podkreślić, że w warunkach życia społecznego w okresie PRL przy rodzinnych czy grupowych/stanowych doświadczeniach związanych z udziałem np. w ruchu oporu czy z zaliczeniem przez władze do tzw. wrogów klasowych „zapomnienie” było strategią przetrwania. Ukryta, zamaskowana pamięć o wydarzeniach politycznych minionego okresu, które ujawniono po 1989 r., jest dzisiaj dla różnych grup społecznych kulturowym dziedzictwem. Różnym aspektem tego zagadnienia poświęcona jest praca *Przemilczenia w relacjach międzykulturowych*¹⁰.

Badania nad niematerialnym dziedzictwem kulturowym są dla studiów regionalnych ogromnie ważne. Tworzą nowy paradygmat widzenia społecznej historii Mazowsza, szczególnie jeśli podejmie się trud opracowania swoistej inwentaryzacji różnych kategorii tego dziedzictwa, a następnie próbę syntezy.

ABSTRACT

The Intangible Cultural Heritage – the new perspective for Mazovian regional research

In 2011 Republic of Poland was ratified a UNESCO convention about in the matter of protection the intangible cultural heritage.

The assignments of the convention has been worked out by Japan in 1950. By this time the methods of the protection has been perfected and become a subject matter for UN and confirmed in 2003.

The obligatory protection and its procedures, give to local communities the possibility to make professional evidence and description of intangible cultural properties.

There is a special role of the Mazovian-Scientific Society which -for many years now – explores mechanisms of the remittance of cultural values in the Mazovia region.

⁹ M. Hirszowicz, E. Neyman, *Spoleczne ramy niepamięci*, „Kultura i Społeczeństwo” 2001 nr 3-4, s. 25.

¹⁰ *Przemilczenia w relacjach międzykulturowych*, red. J. Goszczyńska, G. Szwat-Gylybowa, Warszawa 2008.